

ПРАВА ЛЮДИНИ

УДК 341.32.504

Т.О. Проценко,
доктор юридичних наук, професор,
О.І. Логвиненко,
кандидат юридичних наук, доцент

НАВКОЛИШНЄ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ПІД ЧАС ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Розглядаються і аналізуються міжнародні документи, що містять норми стосовно захисту навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів, прийняті на початковому етапі й етапі формування міжнародного права навколишнього середовища як галузі.

Ключові слова: навколишнє природне середовище, збройні конфлікти, міжнародні договори.

Рассматриваются и анализируются международные документы, содержащие нормы по защите окружающей среды во время вооруженных конфликтов, принятые на начальном этапе и этапе формирования международного права окружающей среды как отрасли.

Ключевые слова: окружающая природная среда, вооруженные конфликты, международные договоры.

International acts, containing several regulations regarding the protection of the environment during armed conflicts, which were adopted at an early stage and the stage of the formation of the international environmental law as a branch of law, are considered and analyzed.

Keywords: environment, armed conflicts, international acts.

Охорона навколишнього природного середовища, що нерозривно пов'язана зі збереженням миру на Землі, – справа насамперед самих держав, оскільки лише координація їх зусиль, взаємодія економічних, науково-технічних потенціалів можуть розширити їх наявні можливості, удосконалити засоби для розв'язання екологічних проблем, які одна або кілька країн подолати не в змозі.

Кожна держава має побудувати державну екологічну політику згідно з принципами, що закріплені в міжнародних документах і визнані міжнародною спільнотою як стандарти. Вагоме значення відіграють положення міжнародних договорів, спрямованих на обмеження гонки озброєнь та роззброєння, оскільки, як і виробнича галузь, мілітаризація країн завдає суттєвої шкоди навколишньому природному середовищу. Не можна погодитися з тими вченими, які вважають, що природні об'єкти при веденні військових дій були захищені до недавнього часу лише як предмети права власності і перші норми, спрямовані на збереження природного середовища як самостійної цінності – системи життєзабезпечення людини, було прийнято 1974–1977 рр. на дипломатичних конференціях з гуманітарного права [1].

На сьогодні діють понад двісті двосторонніх і багатосторонніх міжнародних договорів, що регулюють відносини в галузі екологічної безпеки і спрямовані на збереження і раціональне використання природних ресурсів. Якщо розглядати їх за часом прийняття, передовсім слід згадати норми ст. 55 Гаазької конвенції 1907 р. про закони і звичаї сухопутної війни [2] про те, що окупаційні держави є лише адміністраторами приміщень, іншої нерухомості, лісів, сільськогосподарського майна, що належить супротивнику і розташоване на окупованій території, і тому зобов'язані зберігати цілими як майнові цінності, так і навколишнє природне середовище відповідно до встановлених правил. Очевидно, що норми зазначених конвенцій безпосередньо не стосуються захисту довкілля. Проте можна стверджувати, що їх автори, чудово розуміючи те, що комбатанти ворожої сторони не будуть ставитися бережно до природи на території ворога, намагалися привернути увагу до захисту навколишнього природного середовища.

З часом удосконалювалася і видозмінювалася зброя, відтак і змінювалися засоби і методи ведення війн. До питань захисту довкілля під час воєнних конфліктів світова спільнота змушена була повернутися, проаналізувавши жахливі наслідки Другої світової війни, коли порушення законів та звичаїв війни було визнано одним з найтяжчих міжнародних злочинів, вчинення яких тягне за собою кримінальну відповідальність. Так, 1949 р. було підписано чотири Женевські конвенції. Щоправда, на захист навколишнього природного середовища увага в них безпосередньо не зверталася, оскільки першочергово необхідно було врегулювати питання, що стосувалися долі поранених і хворих у діючих арміях, потерпілих у корабельній аварії зі складу збройних сил на морі; поведження з військовополоненими та захисту цивільного населення під час війни [3]. Однак слід погодитися з ученими, які вважають, що звичайні норми загального характеру, що містяться в цих документах і передовсім стосуються ведення воєнних дій, до яких, приміром, належать принцип встановлення відмінностей між військовими і цивільними об'єктами при нападах і принцип співмірності, що забороняє використання засобів і методів ведення війни, що завдають зайвих збитків, містять норми захисту природного середовища, хоча про це прямо і не йдеться [4].

Слід зазначити, що норми захисту природного середовища дещо згодом, 1977 р., було закріплено в Додаткових протоколах до Женевських конвенцій.

Великобританія, СРСР та США 1963 р. ініціювали підписання міжнародної Угоди про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі і під водою, в якій було сформульовано пріоритетні військові екологічні вимоги щодо зобов'язань країн-учасників, зокрема: забороняти, попереджати і не здійснювати ядерні вибухи на своїй території в атмосфері та за її межами, включаючи космічний простір; забороняти проводити ядерні вибухи під водою, включаючи територіальні води і відкрите море; не здійснювати вибухи в іншому середовищі, якщо вибух спричинить випадіння радіоактивних опадів за межами території держави.

Однак доречно згадати, що напередодні підписання як у США, так і в СРСР було проведено низку випробувань, що завдали значної шкоди довкіллю, і, що набагато трагічніше, – людям. Так, приміром, США 16 липня 1945 р. скинули на Хіросіму атомну бомбу “малюк” (Little Boy), потужністю 16 кілотонн, на Нагасакі – атомну бомбу “товстун” (Fat Man), потужністю 21 кілотонна. Один із учасників подібних подій у СРСР, Т.Д. Шевченко, згадує, що під час усіх випробувань нових видів масового знищення як “піддослідні” були присутні військовослужбовці, які через брак інформації навіть не здогадувалися, що відбувається, і які наслідки для їх здоров'я це матиме. Зокрема, на Семіпалатинському спецполігоні 23 серпня

1949 р. випробували “виріб” – першу радянську атомну бомбу, згодом там само проводилися і випробування бойових рідких радіоактивних речовин, 12 вересня 1953 р. – першу водневу бомбу на Тоцькому полігоні (Оренбурзька область). 14 вересня 1954 р. – атомну бомбу потужністю 40 кілотонн [5].

Ще однією важливою віхою у створенні нормативної бази щодо захисту навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів стало підписання 1968 р. Угоди про нерозповсюдження ядерної зброї, в якій кожна сторона угоди, яка не має ядерної зброї, зобов’язалася: не приймати ні від кого ядерної зброї або інших ядерних пристроїв, а також засобів контролю над такою зброєю ні прямо, ні побічно; не виготовляти і не закуповувати ядерну зброю, а також не приймати допомоги від інших країн у виготовленні ядерної зброї та інших ядерних пристроїв.

При підписанні міжнародної Угоди про заборону розміщення на дні морів і океанів ядерної зброї та інших видів зброї масового ураження 1971 р., було досягнуто консенсусу і визначено, що кожен із учасників угоди зобов’язується не розміщувати на дні морів і океанів та за зовнішньою територіальною межею зони морського дна (22 км) ядерну зброю або інші види зброї масового ураження, а також споруди, пускові установки, які спеціально призначені для зберігання, випробування або застосування ядерної зброї.

Одним з важливих міжнародних документів зі збереження природного середовища є Конвенція про заборону розробки, виробництва та нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення [6], прийнята на Генеральній Асамблеї ООН 16 грудня 1971 р. та Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів і біологічних засобів [7], що містять важливі положення щодо цілком чітких зобов’язань держав-учасниць: ніколи, за жодних обставин не розробляти, не накопичувати і не зберігати мікробіологічних або інших біологічних агентів або токсинів у кількостях, що переважають їх використання із профілактичною метою (ст. I); знищити або перерозподілити з мирною метою усі агенти, токсини, зброю, устаткування і засоби доставки, якими вона володіє, або які перебувають під її юрисдикцією (ст. II); не передавати будь-кому ні прямо, ні опосередковано цей вид зброї, не допомагати, не заохочувати і не спонукати будь-яку державу до виробництва або придбання будь-яких агентів токсичної зброї, устаткування або засобів їх доставки; вжити необхідних заходів із заборони і запобігання розробленню, виробництву, накопиченню, придбанню або збереженню агентів токсичної зброї, устаткування і засобів їх доставки в межах території, яка перебуває під її контролем (ст. III); підтверджуючи необхідність заборони токсичної зброї, зобов’язуються продовжувати консультації з метою досягнення в найближчому майбутньому угоди про ефективні заходи із заборони її розроблення, виробництва, накопичення запасів, а також їх повного знищення (ст. V); сприяти повному обміну устаткуванням, матеріалами, науково-технічною інформацією щодо використання біологічних засобів і токсинів з мирною метою і мають право брати участь у такому обміні (ст. VI(2)).

На Генеральній Асамблеї ООН 10 грудня 1976 р. було прийнято Конвенцію про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє природне середовище. Під час збройних конфліктів вплив на природне середовище може здійснюватися за двома напрямками: а) заподіяння шкоди навколишньому середовищі навмисно або випадково; б) використання штучних змін природного середовища як прямого засобу ведення бойових дій. Кожна держава, яка приєдналася до Конвенції, зобов’язується не вдаватися до

військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє природне середовище, що передбачає широкі, довгострокові та серйозні наслідки, завдання збитків або заподіяння шкоди будь-якій іншій державі; не допомагати, не заохочувати і не спонукати будь-яку іншу державу, групу держав або міжнародну організацію до здійснення такої діяльності; сприяти повному обміну науково-технічною інформацією щодо використання засобів впливу на навколишнє природне середовище з мирною метою і забезпечувати право брати участь у такому обміні. Згідно зі ст. I Конвенції кожна держава-учасниця зобов'язується не вдаватися до військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, які мають широкі, довгострокові чи серйозні наслідки, як способів руйнування, завдання або спричинення шкоди будь-якій іншій державі-учасниці шляхом викликання таких явищ як: землетруси, цунамі, зміни атмосферних умов, зміни кліматичних умов, океанських течій, стану озонового шару тощо. Кожна держава-учасниця Конвенції зобов'язується вживати будь-яких заходів, які вона вважає необхідними відповідно до своїх конституційних процедур, щодо заборони і запобігання будь-якій діяльності, де б це не відбувалося, що суперечить положенням Конвенції, під її юрисдикцією або під її контролем. Якщо держава-учасниця Конвенції має підстави вважати, що будь-яка інша держава-учасниця діє, порушуючи зобов'язання, що випливають з положень Конвенції, може подати скаргу, в якій міститься вся відповідна інформація, а також всі можливі докази, що підтверджують її обґрунтованість, до Ради Безпеки ООН. Таким чином, Конвенція забороняє геофізичну війну – штучне управління природними процесами, що може спричинити урагани, цунамі, землетруси і випадання опадів у вигляді дощу або снігу, тобто способи маніпулювання природними процесами.

Саме в цей період, коли “більше уваги почали приділяти об'єднанню зусиль всіх європейських країн з метою здобуття чіткого уявлення про стан довкілля в Європі в тих областях, де заходи, які необхідно здійснити на національному та міжнародному рівні, вважаються невідкладними, тобто є пріоритетними” [8], міжнародна спільнота акцентує увагу на захисті навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів у прийнятих 1977 р. Додаткових протоколах до Женевських конвенцій. Протокол 1 [9], що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, вимагає при проведенні військових дій проявляти турботу про захист природного середовища від широкої, довгочасної і серйозної шкоди. Такий захист містить заборону використання методів або засобів ведення війни, які мають на меті заподіяти шкоди природному середовищу й тим самим завдати шкоди здоров'ю або виживанню населення. Заборонено заподіяння шкоди природному середовищу як репресалій, а також методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдавати широкої, довгочасної і серйозної шкоди природному середовищу. У протоколі також містяться й інші положення, що побічно сприяють захисту навколишнього середовища під час збройного конфлікту, такі як захист об'єктів, необхідних для виживання цивільного населення, (ст. 54) і захист установок і споруд, що містять небезпечні сили (ст. 56). Таким чином, положення протоколу забороняють вдаватися до екологічної війни, тобто використовувати методи ведення війни, які можуть порушити життєво важливий природний розвиток.

Норми про охорону навколишнього середовища під час збройного конфлікту неміжнародного характеру закріплені в додатковому Протоколі II [10] 1977 р. до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв збройних конфліктів

неміжнародного характеру. Зокрема, забороняється піддавати напад “запаси продуктів харчування, сільськогосподарські райони, що виробляють продовольство, посіви, худобу, споруди для постачання питної води, запаси останньої, а також іригаційні споруди” (ст. 14); будь-який напад на споруди, що містять небезпечні сили (наприклад греблі, дамби, атомні електростанції), якщо такий напад може викликати вивільнення небезпечних сил і призвести до тяжких втрат серед цивільного населення (ст. 15), тобто захистити цивільне населення від наслідків вивільнення таких небезпечних сил, як значні обсяги води або радіація. Тому забороняються напади на дамби, греблі та атомні електростанції, якщо такі напади можуть вивільнити небезпечні сили, викликавши важкі втрати серед цивільного населення, навіть коли ці установки і споруди вважаються військовими об’єктами.

Через кілька років, 1982 р., Генеральна Асамблея ООН приймає Всесвітню хартію природи, в якій закріплює застереження щодо утримання від військових дій, що завдають шкоди природі (п. 1 ст 20).

В історії формування міжнародного права навколишнього середовища науковці [11; 12; 13] виокремлюють три етапи: початковий (до 1972 р.), становлення міжнародного права навколишнього середовища як галузі (1972–1992) та сучасний (з 1992 р. – донині). Саме наприкінці періоду становлення назріває необхідність чітко окреслити і формалізувати принципи галузі, оскільки за допомогою принципів не лише формулюється сучасний підхід до правового регулювання, а й визначається суть майбутніх правових норм. Принципи як ідеї, виражені в формі правової норми, є правовими приписами, причому приписами обов’язковими. Серед 27-ми принципів Декларації з навколишнього середовища і розвитку [14], прийнятій в Ріо-де-Жанейро 1992 р., чітко визначено: “Війна неминуче чинить руйнівну дію на процес сталого розвитку. Тому держави повинні поважати міжнародне право, забезпечуючи захист навколишнього середовища при виникненні збройних конфліктів, і співпрацювати за необхідності в справі його подальшого розвитку” (принцип 24).

Отже, можна зробити висновок, що і на початковому етапі, і на етапі становлення міжнародного права навколишнього середовища як галузі неодноразово приймалися документи, підписувалися угоди, в яких міжнародна спільнота намагалася убезпечити навколишнє природне середовище під час збройних конфліктів від шкоди і знищення. Проте аналізуючи найостанніші події, які, зокрема, відбуваються на сході України, слід констатувати, що, на жаль, незважаючи на значну кількість міжнародних інструментів щодо захисту і збереження для майбутніх поколінь довкілля, цих норм ніхто не дотримується. Так, за інформацією Держлісагентства 27 травня 2014 р “тільки за останню ніч на території Донецької і Луганської областей сталося шість пожеж, у результаті яких вигоріло близько 20 га лісу, але пожежники так і не змогли дістатися до місця загоряння” саме через збройний конфлікт.

Зараз гостро постала проблема забезпечення майбутнього людства і, відтак, розуміння того, що ми повинні регулювати свою діяльність в усьому світі, проявляючи більш свідому турботу щодо наслідків цієї діяльності для навколишнього середовища. Обмеження експлуатації навколишнього середовища під час війни та збройних конфліктів необхідне для запобігання шкідливим наслідкам воєн і безглуздому заподіяння шкоди довкіллю в прагненні досягти військових цілей. Отже, на часі перегляд міжнародним співтовариством положень міжнародних інструментів щодо запобігання злочинам довкілля і відповідальності за навмисне і ненавмисне заподіяння шкоди природному середовищу під час збройних

конфліктів, а також продуманого і ефективного механізму їх забезпечення. Адже людина має основне право на свободу, рівність і сприятливі умови життя в навколишньому середовищі, якість якого дозволяє вести гідне життя, і несе головну відповідальність за охорону і поліпшення навколишнього середовища на благо нинішнього і майбутніх поколінь, а це має спонукати міжнародну спільноту розглядати питання про здатність норм чинного міжнародного права зберегти природне середовище від руйнування сучасними війнами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Тихомиров С.Н.* Международно-правовая защита окружающей среды в вооруженных конфликтах : автореф. ... канд. юрид. наук / С.Н. Тихомиров. – М., 1997. – 22 с.
2. Забезпечення екологічної безпеки військ (сил) у повсякденній діяльності / С.Р. Артем'єв, О.М. Блекот, Є.В. Гаврилко та ін. – К., 2009. – 160 с.
3. Женевские конвенции и дополнительные протоколы [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // www.icrc.org/rus/war-and-law/treaties-customary-law/geneva-conventions/index.jsp](http://www.icrc.org/rus/war-and-law/treaties-customary-law/geneva-conventions/index.jsp).
4. *Валеев Р.М.* Международное право. Особенная часть : Учебник для вузов / Р.М. Валеев, Г.И. Курдюков. – М. : Статут. – 624 с., 2010. – С. 109–110.
5. *Тарас Шевченко.* 330 ризиків однієї життя. Ісповідь радянського рейнджера / Тарас Шевченко. – К., 2003. – С. 170–175.
6. Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_054](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_054).
7. Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів (Женева, 17 червня 1925 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_198](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_198).
8. *Юрченко Л.І.* Екологія : Навчальний посібник / Л.І. Юрченко. – К., 2009. – 304 с.
9. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I від 8 червня 1977 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_199](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_199).
10. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, (Протокол II) від 8 червня 1977 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_200](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_200).
11. Міжнародне публічне право : Підручник / За ред. В. Репецького. – К., 2012. – 437 с.
12. Средиземное море : охрана среды (правовые и экономические аспекты) / В.И. Сапожников , С.П. Головатий, А.О. Спензнак, Н.Д. Амелян. – К., 1986. – 191 с.; *Крисаченко В.С.* Екологічна культура : теорія і практика : навч. посібник / В.С. Крисаченко. – К., 1996. – 352 с.
13. *Анисимов О.П.* Право человека и гражданина на благоприятную окружающую среду / О.П. Анисимов // Гражданин и право. – 2009. – № 2. – С. 72–80.
14. Декларації з навколишнього середовища і розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_455](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_455).

Отримано 29.04.2014